

بررسی اجمالی از فضای جغرافیایی همدان دکتر مسعود مهدوی - دانشیار گروه جغرافیا، دانشگاه تهران

چکیده

شهر همدان با تاریخی متجاوز از ۲۷ قرن، اولین پایتخت مادها در ایران بوده است. این شهر زیبا در دامنه‌های سکونتگاه‌های سر به فلک کشیده و سرسبز الوند قرار دارد. همدان از شرق به دشت وسیعی مشرف است که بر زیبایی شهر می‌افزاید. قدمت، وجود ارتفاعات الوند، اقلیم مناسب، مردمان سخت‌کوش، متدین، قانع، عالم و... از ویژگیهای همدان محسوب می‌گردد که تاریخ شهر بر آن گواه است.

توانهای محیطی نسبتاً مساعد و بالقوه زمینهای مطلوبی برای توسعه‌های اقتصادی و اجتماعی در شهر می‌تواند فراهم نماید که لازم است بر اساس برنامه‌ریزیهای دقیق ناحیه‌ای، شهری و روستائی به این مهم جامه عمل پوشانیده شود. جوانی جمعیت، مهاجرت بی‌رویه روستائیان به شهر همدان و بالا بودن تراکم نسبی جمعیت در حد سه برابر کشور، از دیگر مسائل مهم و مشکل‌آفرین شهر همدان محسوب می‌گردد که قطعاً سیر تحول توسعه را تأخیر می‌بخشد و امکان اینکه شهر را در حد بحرانی جمعیت قرار دهد دور از انتظار هم نیست.

تاریخ گذشته همدان وقایع فراوانی از نشیب و فرازهای همدان را بازگو می‌کند که کوههای همیشه جاوید الوند قرن‌هاست شاهد آن است.

تویی ای دامن الوند ورق تاریخ شهر* دفتر و دستک تو پیر آ یاد گذشته‌ها
آخه ای پیر فلک قلعه‌ی الوند بلند قرن‌ها شاهد سرسخت و صبور شهر ماس
این گذشته طولانی شهر را یادمانهای با عظمت شهر همدان برای دوستداران بازگو می‌کند که در

اصل مقاله به اختصار بدانها پرداخته شده است.

ویژه گیهای جغرافیایی همدان

شهر همدان مرکز استان همدان در غرب کشور قرار دارد. موقعیت جغرافیایی این شهرستان در تقاطع حدود مدار ۳۴ درجه شمالی و نصف النهار ۴۸ درجه شرقی است.

موقعیت نسبی همدان را می توان با ارتفاعات الوند توجیه کرد. بدین صورت که این شهر در جبهه های شرقی کوههای مرتفع الوند استقرار یافته به نحویکه غرب و جنوب غربی و جنوب این شهر تاریخی را کوههای همیشه جاوید الوند محاصره کرده و همانند نگین شهر را دربر گرفته است. دره های باصفا با آبهای زلال و نسیم کوهستان در یک تعاون پیوسته به شهر همدان زیبائی و طراوتی خاص می دهد.

الوند و دره های سرسبز آن چشم اندازی حدود ۱۸۰ درجه از فضای غرب و جنوب شهر را می پوشاند که این خود به شهر جلوه دیگری می بخشد که پیوسته با سه رنگ سفید، سبز و زرد چهار فصل همدان را توجیه می نماید. همدان از جمله شهرهای مرتفع ایران است که با ارتفاعی متجاوز از ۱۵۰۰ متر، از متوسط ارتفاع فلات ایران مرتفعتر است.

عامل ارتفاع، مجاورت با نواحی سرسبز و پوشیده از برف، شکل و موقعیت استقرار شهر موجب کانالیزه شدن جریانهای هوای کوهستانهای غربی گردیده که حداقل حدود ۲۰۰ روز از سال شهر را تحت تأثیر قرار می دهد. مجموعه این عوامل موجب گردیده شده اند تا همدان به عنوان یکی از شهرهای بیلاقی و خوش آب و هوای ایران مشهور گردد. این حسن شهرت از دیگر جذابیتهای همدان به شمار می رود. تغییرات درجه حرارت در طول سال در این شهر قابل توجه و شاید در ایران منحصر به فرد است. این تغییرات گاهی به حدود ۷۰ درجه سانتی گراد در طول سال می رسد، زیرا که حداقل مطلق تا حدود ۳۵ درجه زیر صفر و حداکثر مطلق تا حدود ۳۵ درجه بالای صفر ثبت گردیده که از ویژگیهای این شهر است. متوسط حداقل های درجه حرارت همدان حدود ۱۱ درجه زیر صفر و میانگین حداکثرها حدود ۲۲ درجه محاسبه گردیده است.

همدان با میانگین بارانی حدود ۳۲۰ میلیمتر، اگرچه بسیاری از شهرهای غربی کشور کم باران است ولی رژیم مناسب آن در طول سال جبران کمی آن را می نماید. از طرف دیگر پایین بودن نسبی تبخیر و تعرق در این شهر مسئله کمی باران را تا حدودی منتفی می نماید. همدان در تقسیم بندی اقلیمی کوپن در طبقه BSK قرار می گیرد که در رده نواحی نیمه بیابانی محسوب می شود.

نکته لازم به ذکر آن است که برخی از همشهریان عزیز همدانی نگران هستند که دیگر از برفهای قدیم و سرماهای آنچنانی که به همدان شکوه خاصی می‌بخشید و نوید سالی پر بار و پرمحصول را می‌داد، خبری نیست. این یک واقعیت است که محیط زیست دست‌خوش دگرگونی‌هایی از جمله افزایش دمای سطح زمین گشته است که مسبب اصلی آن انسان ساکن این کره خاکی است، ولی از طرف دیگر تغییرات اقلیمی اصولاً دوره‌ای عمل می‌نماید و احتمال اینکه ما در یک دوره گرم و یا احتمالاً در یک دوره خشک و گوم قرار داشته باشیم بسیار زیاد است، و باز احتمال اینکه مجدداً در طی سالهای آینده، شهر همدان در شرایطی مثل گذشته قرار گیرد منتفی نمی‌باشد. برای اطلاع بیشتر باید اظهار داشت که دوره‌های تناوب گاهی کوتاه مدت و گاهی ممکن است طولانی و طویل‌المدت باشد که با بررسی آمارهای اقلیمی قابل تعیین و تفسیر است ولی چون متأسفانه در همدان آمارهای هواشناسی از دو سه دهه تجاوز نمی‌کند، لذا نمی‌توان اظهار نظر کرد.

از نظر توپوگرافی همچنانکه قبلاً اشاره شد، همدان در جبهه‌های شرقی سلسله کوههای الوند استقرار یافته است. همدان و الوند آنچنان درهم آمیخته‌اند که پیوسته الوند همدان را و همدان الوند را در ذهنها تداعی می‌کند. اگرچه این ویژگی در مورد کرکس، دماوند، تفتان، شیرکوه، سهند و سبلان و غیره که هر یک یادآور شهری زیبا و به صلابت آن کوهها هستند صدق می‌کند، ولی قرابت الوند با همدان به بلندای تاریخ است. این قله رفیع با ارتفاعی حدود ۳۵۸۰ متر طی قرن‌ها نظاره‌گر، حامی و یار و یاور شهر همدان در روزهای تلخ و شیرین بوده است. استاد فاضل آقای نصراله بهاری با لهجه دلنشین همدانی اشعاری نغز دربار الوند دارد که مفاهیم آن برای اهالی محترم همدان و بخصوص کسانی که با این لهجه آشنائی کامل دارند، بسیار جالب و زیبا است.

زیر این سایه‌ی الوندِ سِوایِ مین و تو	نسلها آمیدِ نو پایدِ نو خاموش شدن
خیلیا واهمه‌ی قُدرتِ و جاهِ جبروت	میانِ دَفترِ ای شهر فراموش شدن
داریوش آمیده و ا قُدرتِ و وا شوکتِ و زور	قُدرتِ و شوکتِش کنده سِرِ سینه‌ی سنگ
آخه او روزا هَمَش حرف جهانگیری بوده	قتل و غارت سِببِ شهرتِ و پیروزی جنگ
خیل اسکندر آزی خطه‌ی شهر ما گذشت	خاک‌ایی شهر به خودش قُدرتِ چنگیزه دیده
ملاً، پروین و غبار شاعرِ این شهر بودن	آره بابا و ا صفا لاله ازی دشت چیده
آره الوند به خودش سَرّ و پِشَر زیاد دیده	عمری سرکردنِ و آخر پای قله جان‌دادن

اسم شهرت از اونای مانده در ایی شهر بیاد
 آبشار و دره سرسبز و زلال چشمه‌هاش
 هوای پاک و لطیفش شبای پرستاره
 تویی ای دامنِ الوند ورق تاریخ شهر
 مسجد و مقبره و مدرسه باغ و کوهسار
 سرگذشتی که مَ اُ عمر براتان گفتم
 آخه ای پیر فلک قله‌ی الوند بلند
 که نشان مردمی آ خودشان نشان دادن
 فصل گرما همه ره در دل خود جامیده
 به آدم شور و هوای جنت الماوا میده
 دفتر و دستک تو پُره آ یاد گذشته‌ها
 یادگاری نشانی آ تاریخ و ایز پا
 گوشه‌هایی ز غم و شادی درد و رنج ماس
 قرنها شاهدِ سرسخت و صبور شهر ماس

الوند از نظر زمین‌شناسی متعلق به زون سنندج - سیرجان است که بخشهای شرقی از رسوبات کرتاسه و بخشهای جنوبی و جنوبغربی را طبقات آهکی متعلق به ژوراسیک تشکیل می‌دهد. ویژگی عمده آن این است که بخش مرکزی آن توده عظیم گرانیتی با بلورهای درشت و منحصر به فرد می‌باشد که این خود یکی دیگر از دلایل سرفرازی الوند است.

در دامنه‌های زیبای شرقی همدان، دشت وسیع و محصور به نام دشت همدان - بهار قرار دارد که ظاهراً به صورت یک آمفی‌تئاتر، ارتفاعاتی آنرا احاطه نموده که از شمال شرقی به وسیله دره‌ای نه چندان عمیق به دشت حاصلخیز دیگری به نام قهاوند متصل می‌گردد.

شهر زیبای همدان را چند رودخانه نه چندان پرآب دور می‌زنند ولی به علت شیب تندی که از نظر توپوگرافی بر منطقه غلبه دارد، این رودخانه‌ها نتوانسته‌اند چهره خود را نشان داده و به زیبایی شهر چیزی به جز آنچه شاهد آن هستیم بیفزایند، مگر رودخانه آبشینه که سد اکباتان در ۷ کیلومتری شرق همدان در ارتفاع ۱۱۱۳ متری بر روی آن ساخته شده و در سال ۱۳۴۰ مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. مساحت دریاچه این سد حدود ۶۵ هکتار و با حجم مفید آبیگری ۸ میلیون مترمکعب در گذشته قادر بود نیاز آبی ساکنان شهر را تأمین نماید. ولی در حال حاضر به علت توسعه شهر، حدود نیمی از نیاز آبی شهر را تأمین می‌کند. چشم‌انداز زیبای دریاچه این سد، این امکان را می‌دهد که با سرمایه‌گذاری نه چندان زیاد بتوان آنرا برای مقاصد توریستی تجهیز کرد.

مسائل انسانی شهر همدان

شهرستان همدان با وسعتی حدود ۷۷۰۰ کیلومتر مربع، جمعیتی معادل ۷۷۰۰۰۰ نفر را در خود

جای داده که با تراکمی حدود ۱۰۰ نفر در کیلومتر مربع، معادل سه برابر تراکم نسبی کشور است. از خصوصیات جمعیتی شهرستان همدان جوانی جمعیت آن است، زیرا که با بالا بودن درجه و میزان باروری جمعیت زیر ۱۴ سال همدان حدود ۴۸ درصد کل جمعیت را تشکیل می‌دهد که این خود یکی از مشکلات جمعیتی شهر در حال و آینده است، که لذا ضروری است تدابیری منطقی و اصولی بر اساس برنامه‌ریزیهای دقیق اندیشیده شود. مسئله دیگر مهاجرت روستائیان به شهر همدان است. این دو عامل فزاینده جمعیت، موجب افزایش رشد عمومی شهر شده و این رشد جمعیتی بالای شهر است که زمان دوبرابر شدن جمعیت را تعجیل می‌نماید. در چنین شرایطی رشد جمعیت بر رشد توسعه پیشی خواهد گرفت. بنابراین لازم است بر جمعیت به خصوص در نواحی روستائی کنترل بیشتری اعمال شود، و از طرف دیگر با ایجاد اشتغال در محیط‌های روستائی، از مهاجرت بی‌رویه روستائیان به شهر همدان جلوگیری به عمل آید. در غیر اینصورت شهر در آینده‌ای نه چندان دور، جمعیت با رشد خود را تحمل نخواهد کرد و محیط زیبای شهر همدان به حد بحران جمعیتی خواهد رسید. امیدواریم با اقداماتی که در این زمینه بر اساس اهداف و برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران در دست اجراء است، این مشکل در شهر زیبا و تاریخی همدان هیچگاه ظاهر نشود.

گذشته تاریخی شهر همدان

در کتب تاریخی آمده است که همدان فعلی و اکباتان قدیم، یا به زبان مادی باستانی، هتگ هتانه یا هگمتانه (به معنی جمع) توسط شخصی به نام دیوکس یکی از بزرگان قوم ماد سروسامان می‌گیرد. بر اساس منابع آشوریه‌ها، بنای شهر همدان در دوازده قرن قبل از میلاد بنا گردیده که می‌توان اظهار داشت حداقل ۳۲۰۰ سال از قدمت این شهر می‌گذرد. در زمان مادها در محل فعلی همدان شهری ساخته می‌شود با برج و باروهای بلند که برگرداگرد شهر هفت دیوار بنا می‌گردد که هر دیوار بر دیگری مشرف بوده و قصر پادشاه در داخل دیوار هفتم قرار داشته است. هر یک از دیوارها با رنگی آمیزی شده به طوریکه دیوار هفتم رنگ طلائی داشته است. رنگها در بابل علامت سیارات هفتگانه، قمر، عطارد، زهره، مریخ، مشتری، زحل و خورشید بوده‌اند. که این خود دلیلی بر آگاهی مردمان آن زمان از نجوم و احتمالاً منظومه شمسی می‌باشد.

با این مقدمه معلوم می‌شود که همدان قدیمی‌ترین پایتخت ایران بوده و در گذشته‌های دور ضمن

اینکه مقر سلاطین و محل تصمیم‌گیریها محسوب می‌شده بر سر شاهراه فلات ایران و تمدنهای بین‌النهرین و یونان باستان نیز قرار داشته است.

در تاریخ آمده است که ۳۳۰ سال قبل از میلاد مسیح اسکندر مقدونی پس از تسخیر و تخریب پرسپولیس به همدان می‌رود و به نقل از روایات تاریخی، خزانه خود را که معادل ۸ هزار تن طلا بوده در شهر همدان به جای می‌گذارد.

بعد از آنکه آخرین پادشاه ماد به دست کورش هخامنشی منقرض می‌گردد، مجدداً همدان مورد توجه شاهان ساسانی قرار می‌گیرد. در عهد توسعه امپراطوری بزرگ اسلامی، شاید همدان از جمله اولین نواحی ایران است که مردمان آن به دین مبین اسلام تشریف حاصل می‌کنند. در حدود قرن سوم هجری حکومت دیلمیان در همدان شکل می‌گیرد و در این زمان است که دانشمند و فیلسوف بزرگ ابوعلی سینا به سمت وزارت می‌رسد.

در حمله مغولها همدان آسیب فراوانی می‌بیند و همچنین در حمله تیموریان نیز این شهر از آسیب مصون نمی‌ماند.

در زمان صفویه همدان مورد توجه قرار می‌گیرد و اعتباری خاص می‌یابد. بعد از صفویه و بروز هرج و مرج در سال ۱۱۳۸ هجری شهر همدان علیرغم پایداری مردانه مردمش در مقابل قوای عثمانی به تصرف والی بغداد او درمی‌آید، ولی در سالهای ۱۱۴۳ با رشادتهای نادرشاه افشار همدان از تسلط بیگانگان خارج می‌شود.

آقای رضا حجت در اشعاری نغز پایمردیهای مردمان غیور همدان را چنین بیان می‌کند.

سلام بر تو که در مردپروری مردی	سلام من به تو ای شهر رادی مردی
سلام بر تو و مردان تو که پروردی	سلام بر تو و بر مردم غیور تو باد
سلام بر تو که در ایستادگی مردی	ز تندباد حوادث قدت خمیده نگشت
که در کنار وی از چرخ سربرآوردی	سلام بر تو و الوند سرفراز تو باد
که نامشان ابدالدهر جاودان کردی	سلام بر تو و مردان خفته در خاکت

آثار و ابنیه تاریخی شهر همدان

آثار و ابنیه بجای مانده از تاریخ گذشته شهر همدان، بسیار زیاد و پربهایند. تعدادی از این آثار زیبا

و دیدنی علی‌الظاهر ممکن است نظر بعضی از بازدیدکنندگان را جلب ننماید، ولی در واقع با دنیایی از فرهنگ و تاریخ این شهر و مملکت گره می‌خورد. مثلاً یکی از این آثار تپه‌های هگمتانه است که به اعتباری کاخهای پادشاهان ماد در آن بنا گردیده که در صورت حفاری امکان اینکه بسیاری از نکات مبهم تاریخی ایران در این عهد روشن شود، وجود دارد.

از دیگر آثار تاریخی شهر که چهره‌ای آراسته ندارد، تپه مصلی است. اگرچه این تپه طبیعی است و احتمالاً بازمانده از کوهی با طبقات شیستی دگرگون شده می‌باشد، ولی در بالای آن قلعه‌ای ویران که متعلق به پارتهاست، وجود دارد. همچنین تپه پیا (علی‌آباد) که یادگاری باارزش از دوره هخامنشیان است.

از آثار زیبا و دیدنی شهر همدان آرامگاه حجت‌الحق، شیخ‌الرئیس، شرف‌الملک ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا، فیلسوف، دانشمند و خطیب مشهور ایران، متولد ۳۷۰ و متوفی به تاریخ ۴۲۸ می‌باشد که شاعر در یک دوبیتی، تاریخ تولد، دوران دانش‌پژوهی و مرگ فیلسوف را چنین بیان می‌کند:

حجت‌الحق ابوعلی سینا	در «شجع» آمد از عدم به وجود
در «شصا» کرد کسب جمله علوم	در «تکز» کرد این جهان بدرود

آرامگاه مجلل و باشکوه بوعلی سینا با طراحی استاد هوشنگ سیحون در محل آرامگاه قدیمی و با استفاده از سبک ساختمان گنبد قابوس بنا گردیده، با این تفاوت که در گنبد قابوس ده ترک ولی در آرامگاه بوعلی سینا ۱۲ ترک ساخته شده است.

این بنای باشکوه از سنگ خارای الوند در فضائی بسیار مطلوب بنا شده و به جرأت می‌توان گفت که از استوارترین و محکمترین بناهای ایران بشمار می‌رود.

از دیگر آثار و ابنیه تاریخی همدان، می‌توان آرامگاه باباطاهر عریان را نام برد. طرح این بنا نیز از استاد هوشنگ سیحون می‌باشد که برج بالای آرامگاه دارای هشت ترک است. در نمای داخلی آرامگاه، دوبیتیهای منتسب به باباطاهر در روی سنگهای مرمری حک گردیده‌است.

همچنین از دیگر آثار باارزش همدان، می‌توان گنبد علویان، بقعه استرومردخای، برج قربان، شیر سنگی و بالاخره کتیبه‌های گنجنامه را نام برد. این کتیبه‌ها یا سنگ‌نبشته‌ها یکی از موارث کتبی عهد باستان (هخامنشیان) است که به تنهایی می‌تواند حکایتگر گوشه‌ای از تاریخ، زبان، هنر، دین و مسائل اجتماعی مردمان زمان خود باشد. کتیبه‌های گنجنامه بر سنگی خارا در انتهای دره باصفای عباس‌آباد در

نزدیکی آبشار در دو کتیبه به ابعاد $۱/۵ \times ۲/۵$ متر به سه زبان پارسی، عیلامی و بابلی که هر سه به خط میخی است در سطوری نگاشته شده است. از این دو سنگ نبشته یکی متعلق به داریوش و دیگر خشایارشا است.

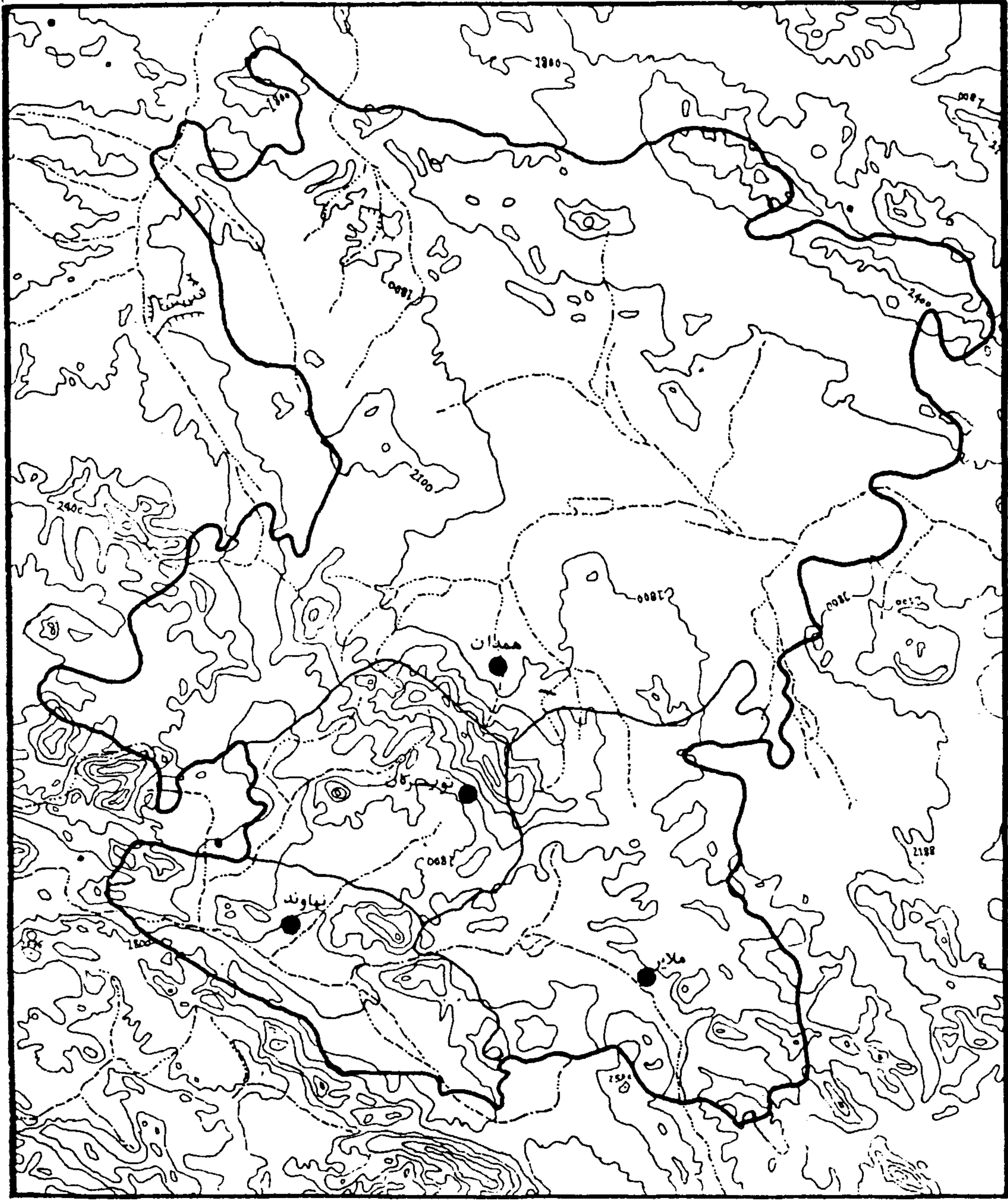
از دیگر فضاهای بسیار جالب و دیدنی غار علیصدر است که یک اثر ژنومورفولوژیکی است و قدمت آن به چندین هزار سال می‌رسد. این غار اگرچه در ۶۰ کیلومتری همدان قرار دارد ولی در واقع پیدایش، توسعه، آماده‌سازی و مهمان‌پذیری آن در ارتباط با همدان می‌باشد و بهمین جهت اشاره‌ای مختصر به این پدیده شگرف طبیعی می‌نمائیم. این غار در ناحیه‌ای که از ترکیبات آهک تشکیل شده طی قرن‌ها به علت حل شدن آهکها در آب‌هایی که در لابلای آنها جریان داشته به وجود آمده و فضائی بس شگرف در زیرزمین با دهلیزهائی متعدد و آمفی‌تئاترمانندی بدیع و قندیل‌هایی از سقف و سربرآورده از آب به چشم می‌خورد که از معدود آثار طبیعی در گونه خود در جهان می‌باشد.

در همدان مساجد، امامزاده و کلیساهای متعدد در داخل و خارج شهر وجود دارد که بعلت اطاله کلام از ذکر آنها خودداری می‌نمائیم.

همدان از دیدگاه دانش‌پروری و دانش‌پژوهشی نیز شاخص است. وجود علما، فضلا و شعرای معروف به ارزش و اعتبار شهر می‌افزاید. همچنین وجود وطن‌پرستان و مبارزان ملی و میهنی و مذهبی به این شهر ارزش و اعتبار خاصی بخشیده است.

نقشه ناهمواریهای استان همدان

مقیاس: ۱:۱۰۰۰۰۰۰ (اصلی خطوط میزان ۲۰۰ متر)

کیلومتر ۰ ۱ ۲ ۳ ۴

- مرز استان —————
- مرز شهرستان —————
- خطوط مهم ارتفاع —————
- آبراههای اصلی - - - - -

Examining the spatial Geography of Hamadan

Dr. Mahdavi M., Associate prof., Dept. of Geography, University of Tehran

Abstract

Hamadan with a history of more than 27 centuries, the first capital of the Medes, residence of the Achaemenian Kings, was due to its location near to Ktesiphon the summer resort of the Parthian and Sassanian Dynasty. This beautiful land on the slopes of the Alvand Mountain Range is a land of great heroes and scientists. Cyrus the Great grew up here, Pharaohs were crossed here and after thousands of years the remains of the mythological walls, surrounding the beautiful town of Daiakku (Deioces), the Shahanshah of the Medes, still can be seen.

Herodotus, mentioning that Daiakku (Deioces) was the founder of Hamadan, states that this Median king made 'Hegmatana' his capital and by his order, the town with a beautiful palace was enclosed with seven walls, whose battlements were painted in seven different colours white, black, red, blue, orange, silver, and gold.

The name of Hamadan was 'Egmata' in ancient Hebrew, in the Greek language 'Ecbatana' or 'Agmatana' the Elamites called it 'Egmtaneh' and in the famous rockscripture of Bisotun Hamadan is called 'Hegmatana'.

With the historical and touristic sites on one hand and the beauty, wealth and prosperity of the city on the other hand, a never-ending stream of tourists, whether Iranians or foreigners enjoy their stay in the first capital of Iran.

فهرست منابع:

- ۱- اذکائی، پرویز، راهنمای شهر همدان، روابط عمومی شهرداری همدان، ۱۳۷۱
- ۲- اکبر خانزاده، منصور، همدان، مختصری پیرامون آثار مذهبی، تاریخی و دیدنیهای استان، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۲
- ۳- ایزدی، رضا، بررسی اقلیم زراعی ایستگاه اکباتان همدان، اداره کل هواشناسی
- ۴- استانداری همدان، استان از دیدگاه رسانه‌ها، شماره ۴ و ۵، ۱۳۷۲
- ۵- سازمان برنامه و بودجه، منابع تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن کل کشور، ۱۳۶۵
- ۶- شریعتی، محمدتقی، جغرافیای توریستی استان همدان (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، ۱۳۷۳
- ۷- صفاری، محمدتقی، فرهنگسرای همدان، ۱۳۷۱
- ۸- کیانی، محمدیوسف، شهرستان‌های ایران، فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸
- ۹- مصطفوی، محمدتقی، هگمتانه